

Çağatayacadaki Eskicil Öğeler Üzerine

Mehmet Ölmez

(İstanbul)

1. Eskicillik Nedir?

Öncelikle *eskicillik* nedir, ne anlaşılmaktadır onu belirleyip daha sonra asıl konuma geçmek istiyorum. Burada bir eskilikten, eskicilikten söz etsem de kastettiğim *Türkçe Sözlük*'teki anlamıyla *eskicilik* olmayıp dilbilimindeki kullanımıyla eskilik, eskicilliktir. Türkiye'de yaygın olarak kullanılan dilbilimi terimleri sözlüğüne baktığımızda bizi ayrıntısıyla aydınlatacak bir tanımla karşılaşamayız:

eskil biçim [Alm. *Archaismus*] [Fr. *archaïsme*] [İng. *archaism*]:

Kullanımdan düşmüş bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb.

(B. Vardar, 1978: 76)

Ben burada eskicillik sözcüğünü yukarıdaki tanımda yer verilen yabancı dildeki terimlerin karşılığı olarak kullandım. Yabancı dildeki terim sözlüklerine baktığımızda ise sözcüğün “eski çağa ait, eskiye ait, eski tarzda; eski moda” anlamlarına gelen Yun. *archaios*'un (ἀρχαῖος) türevleri olduğunu görürüz. Örneğin hitabette konuşmanın etkileyici olması amacıyla, konuşmanın etkisini artırmak amacıyla eskiye özgü sözcüklerin, eski deyimlerin kullanılmasıdır. Aynı terim sözlüklerine göre eskicillik aynı zamanda sözvarlığına ait eski öğelerin kullanımı anlamına da gelir, bunun için bak. H. Bußmann, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 95 b.

Türkçe Sözlük'ler de (çeşitli baskıları, TDK, Dil Derneği) sözcüğün benim burada değineceğim anlamına yer vermezler. Örneğin *arkaizm* maddesinde sözcüğün “2. Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait bir biçimin, bir yapının özelliği” olduğu vurgulanır (TS 1983: 70-71, 1988: 86; Dil Derneği 1988: 78). Ama konunun biçimbilgisine ve sesbilgisine ilişkin ne bir tanım ne de bir örnek getirilir.

TDK'nun yayımladığı *Gramer Terimleri Sözlüğü* de bu konuda aydınlatıcı olmaktan uzaktır (1992 ve 2003 baskılarına bak.). Söz konusu terim sözlüğünde

Alm. *Arkaismus* (ilk baskıda eski yazımla *Archaismus*) karşılığı yer alan *eskicilik* “eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma. bk. ve krş. **eskilik, eski kelime**” olarak tanımlanır (2. baskı s. 84). Bu anlamda GTS de bizim aradığımız tanımı ve örnekleri vermekten uzaktır. Gerçekte Türkiye’de yayımlanmış dilbilimi sözlükleri tarihsel dilbilimi, tarihsel Türkdilbilimi konusunda terimler, tanımlar ve örnekler açısından eksik ya da yetersizdir.

Peki bizim aradığımız tanım ya da örnek nedir? Benim şimdiye değin akademik öğretmenim T. Tekin’den öğrendiğim *arkaizm ~ arkaiklik* veya *eskicilik* anlayışında, tanımında bir dilde Eski Türkçeyle karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski-Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır. Elbette aktardığım bilgi benim derslerde öğrendiklerimden çıkardığım bir sonuçtur. Herhangi bir yanlış anlamam veya yanlış bilgi aktarmam benim sorumluluğum içerisindedir.

Bir Türk dilinin veya döneminin içerdiği, kullanımda bulundurduğu ses özellikleri, söz türetme ekleri, öteki Türk dillerinde unutulmuş olan sözcükleri yaşatması dolayısıyla “eski”, “eskicil”, “arkaik” sayılmasına öğrencisi de olduğum Gerhard Doerfer’in çalışmalarında rastlarız. Doerfer Halaççanın Türk dilleri arasındaki yerini belirlemek istediğinde Halaççayı her zaman *eskicil* bir Türk dili olarak tanımlar. İşte çalışmalarından bir kaçının başlığı:

“Das Chaladsch - eine archaische Türkische in Zentralpersien”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 118.1: 79-112. (Türkçesi S, Tezcan, “Halaçça, Orta İran’da Arkaik Bir Türk Dili”, *TTK-Belleten*, c. 34, sayı 133: 17-58)

“Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Turksprache”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplementa I, XVII Deutscher Orientalistentag v. 21.-27.7.1968 in Würzburg, Teil 2, 719-725

Doerfer’in Halaççayla ilgili çalışmalarında başlıklar “eskicil” ifadesini taşımasa da metin içerisinde Halaççanın eskicil oluşuna, eskicil yönlerine değinir. Doerfer’in ifadesine baktığımızda eskicilik, arkaizm konusunda yukarıdaki terim sözlüklerindeki anlamlara ek olarak benim değindiğim yönleri de kastettiğini, ses yapısı ve diğer konularını görürüz:

“Khalaj Materials s. 165’te (Bloomington, The Hague 1971) Halaççanın h-’yı korumuş olması dolayısıyla, belli bir ölçüde, ‘h-’yı pek erken yitirmiş (ya da hiç değilse bu sesi yazıda göstermemiş olan)’ 8. yüzyıl Orhon yazıtları Eski Türkçesinden daha da eskicil bir dil olduğuna değinmiştim.

Gerçekten de modern bir dilin, aynı dil ailesinden olan çok daha eski bir dile göre kimi noktalarda daha eskicil olması alışılmadık bir düşünce değildir: Litvanca (Sorabca da öyledir) ikilik şeklini (Dual) korumuştur ve bu açıdan ikilik şeklini erken çağda yitirmiş olan Latinceye göre daha eskicidir.” (Doerfer 1974: 1).

Doerfer’in eskicilik anlayışıyla benzer görüşleri taşıdığını düşündüğüm hocam T. Tekin de, Doerfer’e dayanarak Halaçça’daki eskicil öğeleri aşağıdaki gibi sıralar:

“Alman Türkologlarından Gerhard Doerfer’in 1968’de İran’da keşfettiği Halaçça birçok arkaik özellikler taşıyan bir Türk dilidir. Doerfer’in keşfine kadar Halaçça, Kaşkay ve Eynallu lehçeleri gibi, Azerî Türkçesinin bir lehçesi sanılıyordu. Doerfer topladığı zengin malzemeye dayanarak yaptığı araştırmaları ile Halaçça’nın Azerî Türkçesinin bir lehçesi olmayıp birçok arkaik özellikler taşıyan bağımsız bir Türk dili olduğunu ortaya koymuştur. Bu arkaik özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. Eski Türkçe *d* foneminin korunması: *hadaq* “ayak”, *qurduq* “kuyruk”, *kiden* “düğün” (MK *küden*), *kidey/kideyi* “güvey” (ET *küdegü*), *udu-* “uyumak”, *hadru/hadri* “ayrı” vb. gibi.

2. Eski Türkçe *ń* foneminin *n* olarak korunması: *qon* “koyun” (Orhon *qoń*), *kön-/ki^en-* “yanmak” (Genel Türkçe *köy-*), *qā^ani* “hangi” (Eski Türkçe *qańu*), *qā^anaq* “kaymak” (MK *qanaq/qayaq*) vb.

3. Ana Türkçedeki sözcük başı *h* foneminin korunması: *hōöl/hī^el* “ıslak” (Kklp. *höl*, Özb. *hol*, Genel Türkçe *öl*), *hirk-* “ürkmek” (Az. *hürk-*, GT *ürk-*), *harq* “dışkı” (MK *arq*, Orta Mo. *hargal*), *hiri-* “örmek” (Az. *hör-*, GT *ör-*) vb.

4. Birincil uzun ünlülerin korunması.

5. Eski Türkçe ablatif eki *-da/-de*’nin korunması: *häv-i-dä* “evinden” vb.

6. Eski Türkçe *-gli/-gli* sıfat-fiil ekinin *-guli/-güli* olarak korunması: *käs-güli* “geçen” vb.

7. Bazı arkaik sözcüklerin korunması: *dağ* “değil” (MK *dağ*), *är* “-dır” (< ET *ärür*), *baluq* “köy” (ET *balıq* “şehir”), *vā^a-* “bağlamak” (ET *ba-*) vb. gibi.

Bu özellikler Halaçça’nın, Doerfer’in ileri sürdüğü gibi, arkaik bir Türk dili olduğunu kanıtlamaktadır.” (Tekin 1995: 79-80, Tekin 2003: 63-65)

Ben Alm. *Archaismus*, Fr. *archaïsme*, İng. *archaism* terimlerine Doerfer ve

Tekin'in yükledikleri anlamları yükleyerek Tuvacayı ele almış ve Tuvacanın eskicil sözvarlığını kısa bir makale halinde yayımlamıştım: "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *TDA*, 10 (2000).

Yukarıda değindiğim, benim esas aldığım ölçülere göre, gerçekte her Türk dilinde, öteki dillere ve dönemlere göre eskicil yönler, sesbilgisi özelliği, söz yapımı ve sözlük özelliği bulunabilir. Sesbilgisi yönünden bakıldığında, Eski Türkçede söz içi ve söz sonunda bulunan *d* ünsüzlerinin korunması (örneğin Tuvaca ve Halaççada), çok heceli sözcüklerin sonunda bulunan *-g* ünsüzlerinin korunması (örneğin Hakasça, Tuvaca vd.) öteki dillere göre bir eskicilik ögesi olarak alınabilir. Yine eski ve yeni Türk dillerine göre daha önceden İlk Türkçe döneminde varoldukları düşünülen *r* ve *l* ünsüzlerini sırasıyla *r* ve *l* olarak koruması dolayısıyla Çuvaşça eskicil bir Türk dili sayılabilir. Eylem çekiminde ET *-yUk*, *-dImIz* eklerini kendi ses yapısına göre yaşatması itibarıyla Tuvaca eskicil bir yön gösterebilir. Çoğu Türk dilinde "otur-" ve "öldür-" karşılığı kullanılan eylemleri İslam öncesi Eski Türk diline benzer şekilde *olur- ~ olor-* ve *ölür- ~ ölor-* olarak yaşatan Tuvaca ile Yakutça eskicil sayılabilirler. Yine benzer bir görüşle söz başı *y-* ünsüzünü *düzenli* olarak koruması itibarıyla Oğuz grubu Türk dilleri öteki Türk dillerine göre eskicildir diyebiliriz. Yine sözvarlığındaki öğeler açısından bakıldığında, tek tek her Türk dilinin eskicil öğeler içerdiğini söyleyebiliriz.

2. Çağataycanın Eskicilliği

Çağataycaya gelince, Çağataycayı kendisinden önceki Harezmi Türkçesi ve Karahanlı Türkçesiyle karşılaştırdığımızda, Türk dillerinden Özbekçe ve [Yeni] Uygurcanın tarihî bir dönemi olan bu yazı dili, Orhon yazıtlarının dili ile İslamiyet öncesi Uygurca ile örtüşen kimi yönleri açısından eskicil özellikler taşır. Yaygın olarak bilinen ve yinelenen bir özellik, Çağataycada ET'nin söz içi *-b-* ünsüzünün bir sözcükte *-v-*'li örneğinin yanı sıra *-b-* ile de görülmesidir: Eski Uygurca *yalbar-* = Çağ. *yalbar-*.

Çağataycanın öteki Türk dilleriyle karşılaştırıldığında eskicil sayılmayacak kimi özellikleri Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında eskicil görünecektir: *barça* bütün, hep (BabDiv), *çın* gerçek (Gedâî), *kivür-* sokmak, girdirmek (ChagMan), *örten-* yanmak (ChagMan), *yap-* kapamak, örtmek (BabDiv). Ancak benim burada eskicilik örneği olarak vereceğim örnekler çoğu Türk dilinde de görülebilen bu tür sözlüksel öğeler olmayıp Çağataycada görülen, dönemi dillerden Osmanlıcada ve günümüz Türk dillerinde görülmeyen ya da yalnızca bir-iki Türk dilinde görülen biçimlerdir:

ağrığ hastalık; ağrı, ağrı sızı (Gedâî). — ET *ağrı*ğ sözü ile aynı olan bu sözcük Çağataycadan daha eski bir dönem olan Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve Kıpçakça olduğu belirtilen *Tercüman*'da *ağrı* olarak (34 b10), sondaki -g'sini kaybetmiş olarak karşımıza çıkar.

asığ fayda, yarar, kazanç, kar (Gedâî). — Günümüz Türk dillerinin kimisinde Moğolcadan geri ödünçlenmiş biçimi görülen bu sözcük Çağataycada en eski *ası*ğ biçimiyle karşımıza çıkar. Örneğin Tuvaca *ajık* biçimi bu haliyle (Klasik) Moğolca *aşı*ğ biçimine dayanmaktadır. Bilindiği gibi Moğolcada *si-/si-*, *-si-/si-* ses grubu bulunmadığı için yabancı dillerden alınan sözcüklerde bu ses grubu *şı-/şı-* olmaktadır. Tuvacada ise iki ünlü arasındaki -ş- ünsüzünün -j-'ye dönüşmesi dolayısıyla sözcük artlık/önlük uyumuna da girererek *ajık* biçimini almaktadır. Sözcük dolayısıyla bak. ED 244 b, TMEN II § 480.

buş- telaşlanmak, endişeye kapılmak, korkmak (Gedâî). — Clauson'a göre ET'de de bu anlamda kullanılan sözcük Osmanlıcada "korkmak, endişelenmek" anlamlarının yanı sıra "kızmak, öfkelenmek" anlamıyla da yarar (ED 377 a, TarS I: 719). Clauson, Çağatayca için "kızmak; incinmek, zarar görmek" anlamlarını da verir; yine Clauson'a göre sözcük bugün yaşayan Çağatay dillerinden Uygurcada *puş-* olarak görülür (Clauson bu örneğe Shaw 59'a dayanarak yer verir). Ancak günümüz Uygur sözlüklerine baktığımızda sözcüğü tam olarak bu anlamda bulamayız. Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü (UTİL I, 754 a) *پۇشماق* *puşmak* eylemini *içi puşmak* maddesine gönderir. Söz konusu maddenin yer alması gereken ciltte ise (UTİL VI, 176 a) aradığımız sözcüğü bulamayız. Kaynakları ve sistemi değişik olan Schwarz'ın sözlüğünde sözcüğü *puş-* "mutsuz olmak, endişelenmek" karşılıklarıyla buluruz (UED 134 a). Uygurcanın tek ciltlik sözlüğü de benzer anlama yine *iç+i* sözcüğüyle yer verir:

پۇشماق *puşmak* Çoğunlukla *iç* sözünün iyelik ekli biçiminden sonra gelip *tit-tit bolmak* "endişelenmek", *zirilmek*, *tağatsizlenmek* anlamlarını vermektedir. (UTİL.K 227 a)

tigre çevre (BabDiv) (= ET *tegre*). — Tarihî dönem Türk dillerinde yaygın olarak görülen sözcük Clauson'a göre bugün yalnız Özbekçede yaşamaktadır (ED 485 b).

yolı defa, kere (BabDiv). — Sözcük Clauson'da yer almaz, Clauson sözcüğe *yol* maddesi içerisinde yer verir; *yol*ı Eski Türk Yazıtlarındaki anlamıyla Babür Divanı'nda görülür.

3. Çağataycada Ödünç Eskicil Biçimler

Çağataycaya özgü eskicil sanılan kimi ögelere gelince, biraz da bunlar üzerinde durmak istiyorum. Bunların arasında ET *adaq*, *soyurğa-* ve *quduğ* sözcükleri sayılabilir.

Biraz aşağıda değineceğim *quduğ* sözcüğünde olduğu gibi ET *adaq* sözcüğünün de Çağataycada *d* ile yaşıyor olması bana göre eskicilik örneği değildir. Bu dönemde ET'nin *d* ünsüzünün Çağataycada çoktan *y* olması gerekirdi. Burada eski biçimi koruma söz konusu olmasa gerek. Her iki sözcüğün de Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Çağataycanın söz hazinesine girdiğini sanıyorum. Sözcük ilk önce *adaq* olarak Moğolcaya girmiş, buradan da tekrar Ortaasya ve Güney Sibirya Türk dillerine yayılmış olmalı. Eckmann bu biçimi *archaic* olarak niteler: “*adaq* 94:4 and *adaq* (both archaic for *ayaq* foot 81:4, 220:5, 221:6.” (Gedâf: 259); Lutfi: *adaq* “ayak” ~ *ayaq* 39, 94 882, 1630, 2368. Moğolcada özellikle “son” anlamıyla yaygın olarak görülen sözcüğe P. de Courteille'in sözlüğünde üç örnekte yer verilir (s. 9). Sözcük bu haliyle *y*'li bir dil olan Altaycada da görülür: *adak* “posledniy; men'siy” (ORS 12 b)

Yine Çağatayca için eskicil bir biçim olarak düşünülen *yalbar-* eylemi de aynı eylemin Moğolcaya geçmiş olan *b*'li biçiminin etkisiyle Çağataycada yine *b*'li kullanılmış olabilir, krş. Mo. *calbari-* Lessing 1030 b.

soyurğa- şefkat göstermek; bağışta bulunmak (Gedâf). — Eskicil bir öge gibi görünen bu eylem Çin. *ci* 慈 sözünden ve ET {+(X)(r)ka-} ekiyle türemiştir (Çince oluşu *ci* 慈 oluşu konusunda bak. AtG 344 a). ET'de yaygın olan biçimi *ts-* ile *tsoyurka-*'tır, *s-* ile *soyurka-* olan biçim Moğol dönemine 1200'lü yılların sonrasına aittir, dolayısıyla bu biçim Çağ. için Moğolcadan geri ödünçleme olmalıdır (bak. OTWF 463 ve benzer görüşler için ED 556 a-b).

quduk kuyu. — Değineceğim son örnek olan *quduğ*'a gelince, bence yine *adaq*'ta olduğu gibi Eski Türkçesi *d*'li bir sözcüğün Çağataycada yine aynı şekilde yaşaması için inandırıcı bir açıklama gereklidir. Bu sözcük de Moğolca yoluyla geri ödünçlenmiş bir biçim olmalıdır, krş. *quduğ*, *qudduğ* Lessing 980 b. Bunun güzel bir kanıtı da ET *d* sesini *y* ya da *z* olarak koruyan Türk dillerinde sözcüğün bugün *d* ile kullanılmasıdır. Fuyu Kırgızcası *guduh* “kuyu”, burada beklenen şekil *kudug*'dur (Ölmez 2001: 147 a)

İkinci bir kanıt da yine çok heceli sözcüklerin sonunda, ET'de olduğu gibi *-g* sesini bulunduran dillerde bu sözcüğün *-k* ile bulunmasıdır. Örneğin Tuv. *kuduk*, yine Fuyu *Guduh*. Mo. *-ğ* (yazıda) > Tuv. *-k*, öyleyse Mo. *quduğ* (yazıda) > Tuv. *kuduk*, ayrıca krş. YUyg. *kuduk* UES 649 b; ayrıca krş. ED 598 b; Çağatayca örnekler için krş. ŞTerakime: *qudık* 103a-5.

4. Son Söz

Çağatayca çağdaşı olan Osmanlıcaya göre devamı sayıldığı Harezmi Türkçesine ait, hatta Harezmi Türkçesinden de eski sayılabilecek özelliklere, yukarıda 3. maddede değindiğim özelliklere sahip görünebilir. Bana göre Çağataycanın eskicil özellikleri söz konusu maddede sayılan özellikler değildir. Eğer Çağatayca için bir eskilikten söz edilecekse bunlar 2. maddede değindiğim özelliklerdir.

Kaynaklar ve kısaltmalar

AtG = Gabain, Annemarie von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941 (Wiesbaden ³1974).

BabDiv = Yücel, Bilal, *Bâbü'r Dîvânı*, Ankara 1995.

Bußmann, Hadumod, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart ²1990.

ChagMan = Eckmann, János, *Chagatay Manual*, Bloomington 1966

de Courteille, Pavet, *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris 1870.

Doerfer, Gerhard, "Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı bir Koşutluk", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1973-1974*, 1974: 1-12.

—, "Das Chaladsch - eine archaische Türkische in Zentralpersien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 118.1: 79-112. (Türkçesi S, Tezcan, "Halaçça, Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili", *TTK-Belleten*, c. 34, sayı 133: 17-58)

—, "Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Turksprache", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplementa I, XVII Deutscher Orientalistentag v. 21.-27.7.1968 in Würzburg, Teil 2, 719-725.

Gedâî = Eckmann, János, *The Dîvân of Gadâ'î*, Bloomington 1971.

Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1992 (²2003).

Lessing, Ferdinand, *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles 1960.

Lutfî = Karaağaç, Günay, *Lutfî Divanı, Giriş- Metin - Dizin - Tıpkıbasım*, Ankara 1997.

ORS = Baskakov, N. A. ve T. M. Toşçakova, *Oyrotsko-Russkii Slovar'*, Moskva 1947.

OTWF = Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Volume: I-II, Wiesbaden 1991.

Ölmez, Mehmet, "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *TDA*, 10 (2000): 133-138.

—, "Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları", *Türk Dilleri Araştırmaları* 11 (2001): 137-152.

- ŞTerakime = Ölmez, Zuhal Kargı, *Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime* (*Türkmenlerin Soykütüğü*), Ankara 1996.
- TarS I = *Tarama Sözlüğü*, I, A-B, TDK, Ankara 1963.
- Tekin, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara 1995.
- Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri Giriş*, Yıldız: 3, İstanbul 22003
- Tercüman = *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, çevirenler: R. Toparlı, M. S. Çögenli, N. H. Yanık, TDK, Ankara 2000.
- TMEN = Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975.
- TS = *Türkçe Sözlük*, TDK Ankara 1983; Yeni Baskı 1988: 86; Dil Derneği 1988.
- UED = Schwarz, Henry G., *An Uyghur-English Dictionary*, Washington 1992.
- UTİLK = *Uygur Tilining İzahlık Luğiti* (*Kışkırtılması*), Ürümçi 1999.
- UTİL I, VI, *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, Milletler Neşriyatı / Minzu Chubansha [Beijing], 1990, Beijing 1998.
- Vardar, Berke, N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1978.